

РОЗВИТОК МАЛОГО ТА СЕРЕДЬНОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

© 2015 ПАЛИВОДА О. М., ТЕМІНДАРОВА Ю. А.

УДК 35.072.2

Паливода О. М., Теміндарова Ю. А. Розвиток малого та середнього бізнесу в Україні в контексті європейської економічної інтеграції

Метою статті є науково-теоретичний аналіз проблем розвитку малого та середнього підприємництва (МСП) в Україні з урахуванням його економічного стану та специфіки ринкових змін у контексті європейської економічної інтеграції. Було використано методи статистичного аналізу, кількісного та якісного порівняння, групування та узагальнення. Проведено порівняльний аналіз головних сучасних тенденцій у розвитку МСП України та ЄС, зокрема, таких як: посилення їх ролі в генеруванні доданої вартості та зайнятості; поширення практично в усіх секторах економіки; домінування у сфері виробництва, торгівлі, бізнес-послуг; усвідомлення необхідності інтернаціоналізації господарської діяльності та посилення інноваційності. Практична значимість результатів дослідження полягає у створенні наукового підґрунтя для вироблення механізмів оптимальної адаптації МСП у європейський економічний простір.

Ключові слова: малий та середній бізнес, стан розвитку МСП, Європейський Союз, управління МСП, фінансова підтримка МСП, тенденції розвитку МСП.

Рис.: 4. **Табл.:** 2. **Бібл.:** 8.

Паливода Олена Михайлівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту сфери послуг, Київський національний університет технологій та дизайну (вул. Немировича-Данченка, 2, Київ, 01011, Україна)

E-mail: Palyvoda_olena@ukr.net

Теміндарова Юлія Анатоліївна – старший викладач кафедри менеджменту сфери послуг, Київський національний університет технологій та дизайну (вул. Немировича-Данченка, 2, Київ, 01011, Україна)

E-mail: katalaya16@gmail.com

УДК 35.072.2

Паливода Е. М., Теміндарова Ю. А. Развитие малого и среднего бизнеса в Украине в контексте европейской экономической интеграции
Целью статьи является научно-теоретический анализ проблем развития малого и среднего предпринимательства (МСП) в Украине с учетом его экономического состояния и специфики рыночных преобразований в контексте европейской экономической интеграции. Были использованы методы статистического анализа, количественного и качественного сравнения, группировки и обобщения. Проведен сравнительный анализ главных современных тенденций в развитии МСП Украины и ЕС, в частности, таких как: усиление их роли в генерировании добавленной стоимости и занятости; распространение практически во всех секторах экономики; доминирование в сфере производства, торговли, бизнес-услуг; осознание необходимости интернационализации хозяйственной деятельности и усиления инновационности. Практическая значимость результатов исследования заключается в создании научной базы для выработки механизмов оптимальной адаптации МСП в европейское экономическое пространство.

Ключевые слова: малый и средний бизнес, состояние развития МСП, Европейский Союз, управление МСП, финансовая поддержка МСП, тенденции развития МСП.

Рис.: 4. **Табл.:** 2. **Библ.:** 8.

Паливода Елена Михайловна – кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры менеджмента сферы услуг, Киевский национальный университет технологий и дизайна (ул. Немировича-Данченко, 2, Киев, 01011, Украина)

E-mail: Palyvoda_olena@ukr.net

Теміндарова Юлія Анатоліївна – старший преподаватель, кафедра менеджмента сферы услуг, Киевский национальный университет технологий и дизайна (ул. Немировича-Данченко, 2, Киев, 01011, Украина)

E-mail: katalaya16@gmail.com

UDC 35.072.2

Palyvoda O. M., Temindarova Yu. A. Development of Small and Medium Business in Ukraine in the Context of the European Economic Integration
The article is concerned with scientific-theoretical analysis of problems in the development of small and medium-sized enterprises (SMEs) in Ukraine in view of their economic condition and specifics of market transformations in the context of the European economic integration. Methods of statistical analysis, quantitative and qualitative comparison, grouping, and synthesis were used. A comparative analysis of the major contemporary trends in the development of SMEs in Ukraine and the EU has been conducted, in particular: enhancement of their role in generating both the added value and employment; spread in virtually all sectors of economy; dominance in the sphere of production, trade, business services; awareness of the need for internationalization of economic activities and enhancing innovativeness. The practical significance of the results provides for establishing a scientific basis for developing mechanisms for optimal adaptation of SMEs in the European economic area.

Key words: small and medium business, status of development of SMEs, the European Union, management of SMEs, financial support for SMEs, trends in the development of SMEs.

Pic.: 4. **Tabl.:** 2. **Bibl.:** 8.

Palyvoda Olena M. – Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management of Services, Kyiv National University of Technologies and Design (vul. Nemyrovycha-Danchenka, 2, Kyiv, 01011, Ukraine)

E-mail: Palyvoda_olena@ukr.net

Temindarova Yulia A. – Senior Lecturer of the Department of Management of Services, Kyiv National University of Technologies and Design (vul. Nemyrovycha-Danchenka, 2, Kyiv, 01011, Ukraine)

E-mail: katalaya16@gmail.com

Посилення уваги до розвитку малого та середнього підприємництва (МСП) в Україні та світі зумовлено усвідомленням його важливості для економічного розвитку, добробуту та стабільності як країн у цілому, так і окремих регіонів. Сучасному економічному середовищу, в якому прискорюються процеси глобалізації, технологічної та структурної трансформа-

ції, має відповідати такий самий динамічний економічний суб'єкт. Саме такими є малі та середні компанії, що сьогодні функціонують практично у всіх сферах економічної діяльності.

Зацікавленість щодо ефективного розвитку сектора МСП сприяла появі ряду публікацій, присвячених аналізу особливостей їх функціонування, управління та

підтримки в різних країнах світу. Наукові праці Воротиної Л. І., Варналій З. С., Багрова І. В., Бочан І. О., Будкіна В. С., Власюк В. Є., Гальчинського А. С., Ляшенко В. І. присвячені переважно аналізу вітчизняного малого бізнесу та способам і механізмам адаптації зарубіжного досвіду до специфіки національних умов. Незважаючи на вже існуючі публікації з тематики МСБ та з огляду на перспективи європейської інтеграції України та необхідність імплементації Угоди про Асоціацію, у сучасних умовах набуває особливої актуальності аналіз стану, тенденцій, проблем і перешкод розвитку зазначеного сектора в Україні порівняно з ЄС.

Метою статті є науково-теоретичний аналіз проблем розвитку малого та середнього підприємництва в Україні з урахуванням його економічного стану та специфіки ринкових змін у контексті європейської економічної інтеграції. У дослідженні було використано методи статистичного аналізу матеріалу, кількісного та якісного порівняння, групування та узагальнення.

Розпочинаючи дослідження економічного стану малого та середнього підприємництва в Україні, варто зазначити, що, починаючи з 2012 р., законодавчо визначені критерії ідентифікації МСП є уніфікованими з нормами ЄС. Однією відмінністю є лише додатковий критерій – обсяг балансу підприємства, який діє в ЄС і може обиратися замість критерію обсягу річного обороту компанії (табл. 1). Як показують дані табл. 1, фактична відмінність існує лише для середніх підприємств, за умови, що обирається саме цей критерій.

Малі та середні підприємства України сьогодні працюють практично у всіх секторах економіки, що зумовлено такими їх перевагами, як мобільність у прийнятті господарських рішень, швидка окупність інвестицій, відсутність необхідності у значному стартовому капіталі, висока мотивація до отримання кінцевих результатів, можливість роботи за гнучким графіком. Секторами, де зосереджена найбільша кількість малих підприємств в Україні, є промисловість, сільське, лісове та рибне господарство (30,3%), торгівля (22,8%), будівництво (14%). Домінування МСП у зазначених сферах економічної діяльності є типовим і для компаній в ЄС. Виключення складає лише сектор бізнес-послуг (10%), в якому малі та середні підприємства Європейського Союзу працюють значно активніше, ніж в Україні. Водночас тенденцією до розвитку вітчизняного малого бізнесу стала значна активізація діяльності в сегменті операцій з нерухомим майном (7,6%) (рис. 1, рис. 2).

Малі та середні підприємства України сьогодні працюють практично у всіх секторах економіки, що зумовлено такими їх перевагами, як мобільність у прийнятті господарських рішень, швидка окупність інвестицій, відсутність необхідності у значному стартовому капіталі, висока мотивація до отримання кінцевих результатів, можливість роботи за гнучким графіком. Секторами, де зосереджена найбільша кількість малих підприємств в Україні, є промисловість, сільське, лісове та рибне господарство (30,3%), торгівля (22,8%), будівництво (14%). Домінування МСП у зазначених сферах економічної діяльності є типовим і для компаній в ЄС. Виключення складає лише сектор бізнес-послуг (10%), в якому малі та середні підприємства Європейського Союзу працюють значно активніше, ніж в Україні. Водночас тенденцією до розвитку вітчизняного малого бізнесу стала значна активізація діяльності в сегменті операцій з нерухомим майном (7,6%) (рис. 1, рис. 2).

Таблиця 1

Критерії визначення МСП в Україні та ЄС [7]

Категорія компаній	Чисельність працюючих	Річний оборот компанії	Баланс компанії (для країн ЄС)
Мікро	< 10	< 2 млн євро	< 2 млн євро
Малі	< 50	< 10 млн євро	< 10 млн євро
Середні	< 250	< 50 млн євро	< 43 млн євро

Рис. 1. Структура обсягів реалізації товарів та послуг малими підприємствами України за видами економічної діяльності у 2013 р. (у %) [2]

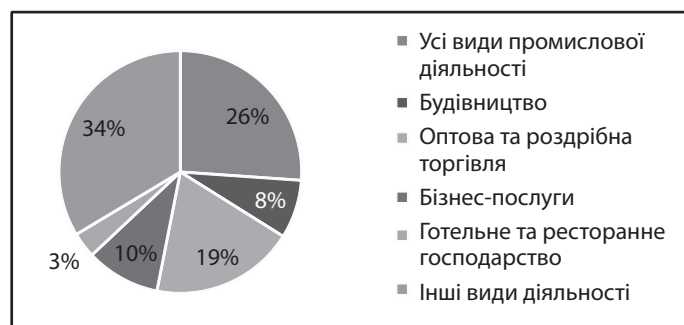

Рис. 2. Структура загальної вартості, створеної МСП у ЄС (2013 р.) [6]

У соціально-економічній системі України малі та середні підприємства відіграють вагомий роль, оскільки забезпечують 67,8% зайнятості та 61,4% створення доданої вартості (табл. 2). Особливістю вітчизняного підприємництва порівняно з європейським є помітно значніша роль середніх компаній, частка яких у загальній кількості становить 4,8% (у ЄС 1%), у забезпеченні зайнятості – 40,7%, що на 23,5% більше, ніж у ЄС, а у створенні доданої вартості – 45,7%, що на 27,3% більше порівняно з ЄС. Водночас відповідні показники вітчизняних мікро- і малих підприємств є помітно нижчими порівняно з європейськими компаніями такого ж типу (див. табл. 2).

Виявлена особливість, на наш погляд, пояснюється специфікою адаптації підприємств різних розмірів до зовнішніх умов. Останнє десятиліття вітчизняне підприємництво середовище відзначалося підвищеною нестабільністю, що була зумовлена як внутрішньонаціональними, так і загальносвітовими чинниками. Найістотнішими серед них були: фінансова економічна криза 2008–2009 рр., суспільно-політичні події 2013–2014 рр. Зазначені чинники в сукупності з посиленням впливу міжнародної конкуренції, радикальними змінами технологій, нестабільними регуляторними умовами ведення бізнесу в Україні спричинили економічний відбір не на користь малих компаній. В описаних умовах стабільнішими виявилися середні компанії, які були менш ризиковими, оскільки мали більший доступ до фінансів, кваліфікованого персоналу, нових технологій.

Сектор МСП є надзвичайно чутливим до ринкових коливань, а тому фінансова криза 2008–2009 рр. не могла на ньому не позначитися, її затухаючі наслідки до сьогодні спостерігаються у показниках діяльності МСП як України, так і країн Європейського Союзу. Повне відновлення докризових показників діяльності відбулося лише у восьми країнах ЄС. Хоча варто зазначити, що порівняно з великим бізнесом малі підприємства ЄС пережили кризу більш гнучко і пом'якшили падіння економік особливо в показниках зайнятості.

У малому підприємстві України докризові показники кількості підприємств та зайнятості не відновлені до сьогодні. Більше того, продовження падіння показника зайнятості спостерігалось і у 2014 р. – на 4,1% порівняно з попереднім роком (рис. 3, рис. 4). Проте, варто відзначити, що причиною зазначеної негативної тенденції слід вважати не лише фінансову кризу, а й

суспільно-політичну ситуацію, що склалася в Україні у 2013–2014 рр. та її економічні наслідки.

На відміну від докризових часів, отримати кредит для розвитку власного бізнесу стало значно складніше. Нестабільна політико-економічна ситуація підриває віру банкірів та інвесторів у здатність підприємців повернути вкладення, а вартість банківських кредитів для малого бізнесу вимірюються десятками відсотків [1]. За оцінками бізнесменів, ставки банківського кредитування із урахуванням всіх прихованих платежів становлять сьогодні від 28% до 36%, що для більшості підприємців є неприйнятною ціною капіталу. Ситуація з кредитуванням ускладнюється неможливістю бізнес-планування в українських реаліях, що зумовлено загальною економічною нестабільністю та песимістичними очікуваннями підприємців щодо майбутніх економічних умов. Водночас у європейських країнах, не тільки стартовий капітал коштує дешевше для нового бізнесу, а й самі банки набагато лояльніше ставляться до нього.

Крім зазначених бар'єрів у розвитку вітчизняного малого та середнього підприємництва, варто зазначити ще й різке падіння купівельної спроможності населення. За даними дослідження компанії GfK Ukraine, середні витрати співвітчизників у 2013 р. становили близько 2,206 тис. євро на рік, що в шість разів нижче середньоєвропейського показника – 12,8 тис. євро. За інформацією Інституту демографії та соціальних досліджень, середня зарплата українців (якщо оцінювати її в доларах за паритетом купівельної спроможності) у порівнянні із зарплатою чехів чи угорців у 2013 р. становила відповідно 34,8% і 40,2% [4].

Для порівняння, в ЄС відновлення докризового рівня відбулося лише за показниками доданої вартості. У той час як показники зайнятості у 2013 р. були на 2,6% нижче рівня, зареєстрованого у 2008 р. У нефінансовому бізнес-секторі створена МСП додана вартість збільшилася на 1,1% у 2013 р., але зайнятість і кількість підприємств продовжували залишатися на рівні, нижчому порівняно з 2008 р. – на 0,5% і на 0,9% відповідно. Країнами-лідерами у відновленні докризових показників діяльності малого та середнього бізнесу є Австрія, Бельгія, Німеччина, Естонія, Мальта, Швеція та Словаччина. У цій групі країн показник створеної доданої вартості перевищив рівень 2008 р. на 10% [6, 8].

Таблиця 2

Економічне становище МСП України та Європейського Союзу у 2013 р. [2, 3, 6]

Види підприємств	Кількість підприємств (%)		Зайнятість (%)		Додана вартість (%)	
	ЄС	Україна	ЄС	Україна	ЄС	Україна
Мікро	92,4	80,9	29,1	10,7	21,6	4,3
Малі	6,4	14,1	20,6	16,4	18,2	11,4
Середні	1,0	4,8	17,2	40,7	18,3	45,7
Малі загалом	99,8	99,8	66,9	67,8	58,1	61,4
Великі	0,2	0,2	33,1	32,2	41,9	38,6
Загалом	100	100	100	100	100	100

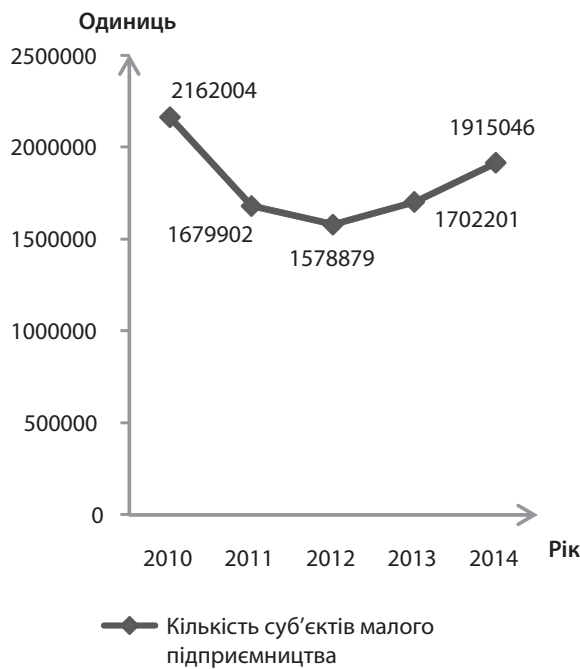

Рис. 3. Динаміка кількості суб'єктів малого підприємництва (одиниць) [2, 3]

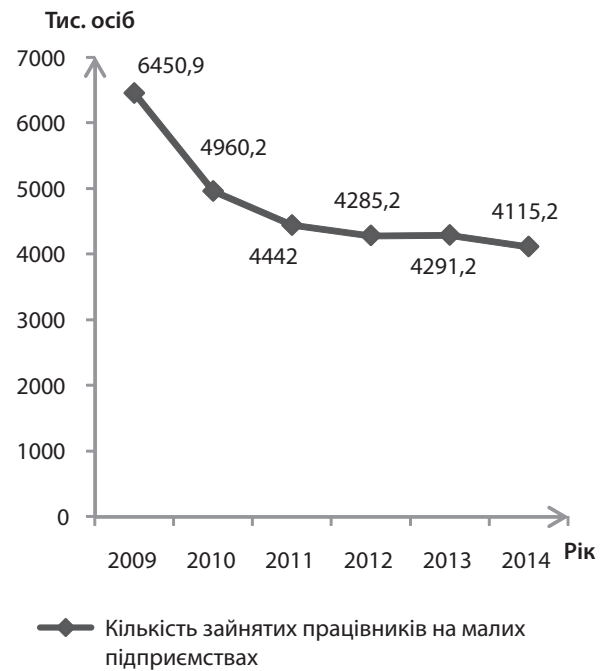

Рис. 4. Динаміка кількості зайнятих працівників на малих підприємствах (тис. осіб) [2, 3]

Важливою тенденцією сучасного розвитку малого підприємництва України є активізація його зовнішньоекономічної діяльності, яка створює додаткові можливості для забезпечення стійкої конкурентоспроможності за рахунок розвитку транскордонної кооперації, більш широкого обміну знаннями, виходу на нові ринки. Проте, незважаючи на загальне розуміння важливості інтернаціоналізації, спеціалісти констатують існування багатьох внутрішніх і зовнішніх бар'єрів, які їй перешкоджають. Крім того, ситуація ускладнюється тим, що бракує статистичних даних про фактичні обсяги вивезення товарів та послуг малими компаніями, їх продуктивність, а також малодослідженими залишаються фактичні проблеми і питання, з якими вони стикаються.

Інтернаціоналізація діяльності малих підприємств України пов'язана зі значними внутрішніми та зовнішніми бар'єрами, серед яких національні та міжнародні адміністративні правила, формальні та неформальні торговельні бар'єри, культурні відмінності, відсутність інформації, навичок, достатніх мереж, мовні бар'єри та складності в доступі до фінансів. При освоєнні нових ринків МСП (як України, так Європейського Союзу) часто стикається з проблемами доступу до ринкової інформації в інших країнах щодо розміщення можливих клієнтів і пошуку відповідних партнерів, а також з такими складними проблемами, як дотримання іноземних законів, наприклад норм договірної права, митних правил, технічних норм і стандартів, управління передачею технологій та захистом прав інтелектуальної або промислової власності. До вирішення перелічених проблем, як правило, малі підприємства є менш готовими порівняно з великими підприємствами, які володіють достатніми власними фінансовими і людськими ресурсами.

У 2014 р. в ЄС 42% малих і середніх підприємств було залучено до тієї чи іншої форми інтернаціоналі-

зації. Дослідження, які були проведені Європейською Комісією, показали, що зростання малого бізнесу в цей час відбувалося переважно за рахунок насамперед експортної діяльності підприємств. Близько 25% експорту ЄС здійснювалося саме в секторі МСП. Проте ця міжнародна діяльність, в основному, була спрямована на інші країни всередині внутрішнього ринку, і лише близько 13% малих і середніх підприємств ЄС були активними на ринках за межами ЄС [6]. Результати дослідження також показали, що експортноорієнтовані МСП демонструють вищі обсяги товарного обороту та зайнятості порівняно з МСП, що працювали лише на внутрішньому ринку. Важливим фактом є й те, що орієнтовані на експорт малі та середні підприємства є більш інноваційними: 26% зазначених підприємств представляли продукцію або послуги, які були новими для свого сектора у своїй країні, у той час як серед інших МСП у ЄС цей показник склав лише 8% [6].

Оцінка потенціалу певного економічного суб'єкта в сучасних умовах обов'язково передбачає оцінювання його інноваційного потенціалу. Варто зазначити, що існує прямий зв'язок між розміром підприємства та його рівнем інноваційності, оскільки для впровадження інновацій необхідно мати певну кількість достатньо кваліфікованого персоналу, задіяного у виконанні наукових досліджень і розробок, а також достатній фінансовий потенціал. Відповідно найвища частка як технологічно інноваційних, так і нетехнологічно інноваційних підприємств в Україні за період 2012–2014 рр. була серед великих підприємств (відповідно 32,9% і 20,7%) [5]. Серед малих підприємств частка інноваційно активних підприємств складала 11,3%, а серед середніх – 19,7%. У якісному вимірі більшість запроваджених інновацій у малих компаніях носили нетехнологічний ха-

рактер (5%). У той час як на середніх підприємствах переважали саме технологічні інновації (9,6%). Щодо видів економічної діяльності, то протягом 2012–2014 рр. найвища частка інноваційних підприємств в Україні була на підприємствах обробної промисловості (20,3%), з постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря (18,6%), а також інформації та телекомунікацій (16,3%) [5].

У ЄС високотехнологічні та наукомісткі МСП роблять важливий внесок у потенціал зростання. У цілому, інтенсивність високих технологій в обробній промисловості ЄС відносно США та Китаю є нижчою як для МСП, так і для великих фірм. У 2013 р. тільки 2% малого та середнього бізнесу було залучено у сферу високих технологій промисловості, а у випадку великих фірм аналогічний показник становив 7%. Високотехнологічні МСП генерують приблизно 6% виробництва додаткової вартості, тоді як великі високотехнологічні фірми складають 13% виробництва додаткової вартості. У середньому в більшості держав – членів ЄС високотехнологічні МСП виробляють від 1% до 10% доданої вартості [6].

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи викладене вище, можна стверджувати, що в розвитку МСП України в цілому спостерігаються економічні тенденції, подібні до європейських. Головна сучасна відмінність стосується переважно інституційних чинників вітчизняного підприємницького середовища: рівня корупції та тінізації, надмірного регулювання, непрозорої системи фінансування. Надмірне регулювання та невідповідності між нормами і вимогами, якими керуються МСБ, разом з відсутністю правової обізнаності та належних знань серед підприємців, створюють середовище для корисливої поведінки представників бюрократичних структур, відповідальних за реєстрацію, контроль та закриття МСБ.

Для створення наближених до європейських умов підприємництва в Україні важливо мати чітку стратегію розвитку сектора МСБ у поєднанні з відповідним бюджетом як на середньострокову, так і на довгострокову перспективи. Державна політика щодо малого підприємництва має спрямовуватися на розвиток адміністрування, дерегулювання та поліпшення ділового клімату, зокрема шляхом скорочення податків, ліцензування та дозволів. Крім того, доцільним також є створення системи гарантування кредитів задля зменшення ризиків, які беруть банки під час кредитування МСБ. Реалізація комплексу заходів у зазначених напрямках сприятиме формуванню механізмів оптимальної адаптації МСП України в європейський економічний простір. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. Вижити за всяку ціну. Що перешкоджає розвитку малого бізнесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/journal/1568905-korrespondent-vizhiti-za-vsyaku-cinu-rozvitok-malogo-biznesu-v-ukrayini-galmuetsya-potuzhnim-tiskom-b>

2. Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва : стат. зб. – К. : ТОВ «Видавництво «Консультант», 2014. – 497 с.

3. Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва : стат. зб. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство» (Держаналітінформ), 2009. – 181 с.

4. Купівельна спроможність населення – в дефіциті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/sotsialnij-zakhist/4604-kupivelnaspromozhnist-naselennya-v-defitsiti>

5. Обстеження інноваційної діяльності в економіці України (за міжнародною методологією) за період 2012–2014 років / Виконавець : Білоконь О. І. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

6. European Commission. «Annual Report on European SMEs 2013/2014 – A Partial and Fragile Recovery Final Report – July 2014» [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/growth/smes/business-friendly-environment/performance-review/files/supporting-documents/2014/annual-report-smes-2014_en.pdf (accessed 06.11.2015).

7. European Commission. «Growth/ Internal market, industry, entrepreneurship and SMEs. What is an SME?» [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/growth/smes/business-friendly-environment/sme-definition/index_en.htm (accessed 07.11.2015).

8. European Commission, Statistics Explained. «Archive: Small and medium-sized enterprises» [Electronic resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:Small_and_mediumsized_enterprises&oldid=82099 (accessed 07.11.2015).

REFERENCES

Dialnist subiektiv velykoho, serednyoho, maloho ta mikropid-priemnystva [Business entities of large, medium, small and micro]. Kyiv: Vyd-vo «Konsultant», 2014.

Dialnist subiektiv velykoho, serednyoho, maloho ta mikropid-priemnystva [Business entities of large, medium, small and micro]. Kyiv: Informatsiino-analitychne ahentstvo, 2009.

“European Commission. «Annual Report on European SMEs 2013/2014 – A Partial and Fragile Recovery Final Report – July 2014»”. http://ec.europa.eu/growth/smes/business-friendly-environment/performance-review/files/supporting-documents/2014/annual-report-smes-2014_en.pdf

“European Commission. «Growth/ Internal market, industry, entrepreneurship and SMEs. What is an SME?»”. http://ec.europa.eu/growth/smes/business-friendly-environment/sme-definition/index_en.htm

“European Commission, Statistics Explained. «Archive: Small and medium-sized enterprises»”. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:Small_and_mediumsized_enterprises&oldid=82099

“Kupivelnna spromozhnist naselennia – v defitsyti” [The purchasing power of the population – in short supply]. <http://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/sotsialnij-zakhist/4604-kupivelnna-spromozhnist-naselennya-v-defitsiti>

“Obstezhennia innovatsiinoi diialnosti v ekonomitsi Ukrainy (za mizhnarodnoiu metodolohiieiu) za period 2012–2014 rokiv” [A survey of innovation in the economy of Ukraine (international methodology) for the period 2012–2014 years]. <http://www.ukrstat.gov.ua/>

“Vyzhyty za vsiaku tsynu. Shcho pereshkodzhaie rozvytku maloho biznesu” [Survive at all costs. What hinders the development of small businesses]. <http://ua.korrespondent.net/journal/1568905-korrespondent-vizhiti-za-vsyaku-cinu-rozvitok-malogo-biznesu-v-ukrayini-galmuetsya-potuzhnim-tiskom-b>